

หนังสือและการขอขึ้นทะเบียนต่อยูเนสโก

เทียมสุรย์ สิริศรีศักดิ์

อนุสัญญาว่าด้วยการสงวนรักษามรดกวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ ค.ศ. ๒๐๐๓ เป็นกฎหมายระหว่างประเทศ ที่ให้ความสำคัญกับการสงวนรักษามรดกวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ ซึ่งได้ระบุความหมายไว้ว่า เป็นสิ่งที่มีทั้งความ ดั้งเดิม ร่วมสมัย และยังปฏิบัติอยู่ในเวลาเดียวกัน มรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ไม่เพียงแต่แสดงถึงประเพณี ที่สืบทอดมาจากอดีต แต่ยังรวมถึงการปฏิบัติร่วมสมัยในชนบทและในเมืองซึ่งมีกลุ่มวัฒนธรรมที่หลากหลายเข้ามา มีส่วนร่วม

มรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ ที่สืบทอดจากรุ่นสู่รุ่น มีส่วนส่งเสริมความแน่นแฟ้นทางสังคม ส่งเสริม ความรู้สึกถึงอัตลักษณ์และความรับผิดชอบ ซึ่งช่วยให้บุคคลรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนหนึ่งหรือหลายชุมชน และ รู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของสังคมโดยรวม โดยไม่มุ่งเน้นว่าการปฏิบัตินั้นเป็นของวัฒนธรรมใดเป็นพิเศษหรือไม่ ความเป็น ตัวแทนของมรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ ไม่ได้เน้นที่การแข่งขันหรือความโดดเด่น แต่เน้นที่การให้คุณค่าของ ชุมชน ซึ่งหมายถึงการได้รับการยอมรับว่าเป็นมรดกวัฒนธรรมจากชุมชน กลุ่ม หรือบุคคลที่สร้าง ดูแลรักษา และ ถ่ายทอดมรดกนั้นมีใช้จากบุคคลอื่น

การขึ้นทะเบียนตามอนุสัญญา

การขึ้นทะเบียน เป็นเครื่องมือในการสงวนรักษามรดกวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ในระดับนานาชาติ โดยมีการขึ้นทะเบียนอยู่สามแบบ คือ

- ๑) Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity
- ๒) List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding และ
- ๓) Register of Good Safeguarding Practices

กระทรวงวัฒนธรรม มีนโยบายสนับสนุนให้มีการยื่นขอขึ้นทะเบียนหนังสือใหญ่ต่อยูเนสโก โดยกรมส่งเสริม วัฒนธรรม ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “หนังสือใหญ่และความเป็นไปได้ในการขอขึ้นทะเบียนในบัญชีการปกป้อง คุ่มครองอันเป็นตัวอย่างที่ดี” เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๖๔ ทำการศึกษาการสงวนรักษาหนังสือใหญ่ ในชุมชนหนังสือสามแห่ง คือ หนังสือวัดขนอน จังหวัดราชบุรี หนังสือวัดบ้านดอน จังหวัดระยอง และหนังสือวัดสว่างอารมณ์ จังหวัด สิงห์บุรี การขึ้นทะเบียนในบัญชีการสงวนรักษาอันเป็นตัวอย่างที่ดี (Register of Good Safeguarding Practices) กำหนดเกณฑ์ในการคัดเลือกการขึ้นทะเบียนแผนงาน โครงการ และกิจกรรมที่ควรได้รับการขึ้นทะเบียน ไว้ดังนี้

P๑ แผนงาน โครงการ หรือกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการสงวนรักษา ตามที่นิยามไว้ในอนุสัญญามาตรา ๒.๓

P๒ แผนงาน โครงการ หรือกิจกรรมที่ส่งเสริมการประสานความพยายามในการสงวนรักษามรดกวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ในระดับภูมิภาค ระดับอนุภูมิภาค และ/หรือระดับนานาชาติ

P๓ แผนงาน โครงการ หรือกิจกรรมที่สะท้อนให้เห็นถึงหลักการและวัตถุประสงค์ของอนุสัญญา

P๔ แผนงาน โครงการ หรือกิจกรรมที่แสดงให้เห็นถึงความมีประสิทธิผลในการเข้าไปเกื้อหนุน ความอยู่รอดของมรดกวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้

P๕ แผนงาน โครงการ หรือกิจกรรมที่กำลังอยู่ในระหว่างนำไปสู่การปฏิบัติให้เป็นจริงหรือแล้วเสร็จไปแล้ว ด้วยการเข้ามามีส่วนร่วมของชุมชน กลุ่มบุคคล หรือปัจเจกบุคคล พร้อมกับได้รับความเห็นชอบอย่างอิสระ มีเวลา ไตร่ตรองล่วงหน้าและได้รับข้อมูลครบถ้วน

P๖ แผนงาน โครงการ หรือกิจกรรมที่สามารถใช้เป็นต้นแบบเพื่อกิจกรรมการสงวนรักษาได้ในระดับภูมิภาค ระดับอนุภูมิภาค และ/หรือระดับนานาชาติ แล้วแต่กรณี

P๗ รัฐภาคีสมาชิกที่นำเสนอ หน่วยงานผู้ปฏิบัติ และชุมชน กลุ่มบุคคล หรือปัจเจกบุคคลที่เกี่ยวข้อง มีความปรารถนาพร้อมกันที่จะเผยแพร่ผลงานที่ดีที่สุดนั้น ถ้าแผนงาน โครงการ หรือกิจกรรมได้รับการคัดเลือก

P๘ แผนงาน โครงการ หรือกิจกรรมที่วางรูปแบบประสบการณ์ให้ถ่ายทอดการประเมินผลลัพธ์

หนังใหญ่และการขอขึ้นทะเบียน

หนังใหญ่ เป็นศิลปะการแสดงที่เก่าแก่ชนิดหนึ่งของไทย เป็นการแสดงที่ใช้ตัวหนังขนาดใหญ่เป็นตัวละคร โดยมีผู้เชิดให้เกิดเงาบนจอ ใช้การพากย์ การเจรจา เป็นการดำเนินเรื่อง มีหลักฐานที่กล่าวถึงหนังใหญ่อย้อนไปได้อย่างน้อยถึงสมัยอยุธยา หนังใหญ่วัดขนอนได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมของชาติตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๕๕๒ และได้รับการยกย่องให้เป็น ๑ ใน ๖ ชุมชนดีเด่นของโลกที่มีผลงานอนุรักษ์ฟื้นฟูมรดกวัฒนธรรมเชิงนามธรรมจากองค์กร ACCU (Asia-Pacific Cultural Centre for UNESCO) ในปี พ.ศ.๒๕๕๐ นอกจากนี้กระทรวงวัฒนธรรมมีนโยบายสนับสนุนให้มีการยื่นขอขึ้นทะเบียนหนังใหญ่ต่อยูเนสโก โดยกรมส่งเสริมวัฒนธรรม ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “หนังใหญ่และความเป็นไปได้ในการขอขึ้นทะเบียนในบัญชีการปกป้องคุ้มครองอันเป็นตัวอย่างที่ดี” เมื่อปี พ.ศ.๒๕๖๔ ทำการศึกษาการสงวนรักษาหนังใหญ่ในชุมชนหนังใหญ่สามแห่ง คือ หนังใหญ่วัดขนอน จังหวัดราชบุรี หนังใหญ่วัดบ้านดอน จังหวัดระยอง และหนังใหญ่วัดสว่างอารมณ์ จังหวัดสิงห์บุรี พบว่าทั้งสามชุมชนมีจุดกำเนิดการแสดงหนังใหญ่มาดั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ขึ้นสู่ความนิยมสูงสุดและเสื่อมความนิยมในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง เป็นระยะเวลารวม ๗๐ - ๘๐ ปี หลังจากนั้นราว ๔๐ ปีจึงได้มีการฟื้นฟูการแสดงหนังใหญ่ขึ้นดังที่เห็นในปัจจุบัน แม้จะได้รับการยอมรับว่าเป็นมรดกวัฒนธรรมเก่าแก่ของไทย ปัจจุบันมีชุมชนหนังใหญ่ที่ยังคงสามารถแสดงหนังใหญ่ได้หลงเหลืออยู่เพียงสามแห่งเนื่องจากสาเหตุหลายประการ รวมทั้ง (๑) บทบาทของหนังใหญ่ในฐานะมรดกก็ได้เสื่อมความนิยมลงไปมาก ทำให้นักแสดงหนังใหญ่ไม่สามารถเลี้ยงชีพจากการรับงานแสดงเช่นในอดีต (๒) การเสื่อมสภาพของตัวหนังใหญ่จากสภาพภูมิอากาศและการเก็บรักษา (๓) การแสดงหนังใหญ่ชบเซาอยู่เป็นระยะเวลาหลายสิบปีทำให้เกิดการขาดช่วงของการถ่ายทอดการเชิดหนัง (๔) องค์ประกอบในการแสดงหนังใหญ่ต้องใช้ทรัพยากรบุคคลและเงินทุนค่อนข้างสูง การทำให้หนังใหญ่ในฐานะมรดกวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้กลับมาเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของชุมชนจึงเป็นความท้าทายที่สำคัญในการฟื้นฟูหนังใหญ่

ในปัจจุบัน กรมส่งเสริมวัฒนธรรม ได้พยายามส่งเสริมให้คณะหนังใหญ่ทั้งสามแห่งเกิดความร่วมมือในการสงวนรักษาหนังใหญ่ เพื่อเป็นการรักษาอัตลักษณ์ของชุมชนและแสดงออกถึงความหลากหลายทางวัฒนธรรมซึ่งจะเห็นได้ว่าหนังใหญ่ทั้งสามคณะ แม้จะเป็นศิลปะการแสดงประเภทเดียวกันแต่ก็มีแนวทางในการสงวนรักษาหนังใหญ่แตกต่างกัน และอาจเป็นไปตามเกณฑ์ในการขึ้นทะเบียน Register of Good Safeguarding Practices ตามระบุในอนุสัญญาฯ

ตัวอย่างการสงวนรักษาหนังใหญ่วัดขนอน

หนังใหญ่วัดขนอน กำเนิดขึ้นในยุคเจ้าอาวาสองค์แรกที่ได้จัดสร้างหนังใหญ่ในช่วงประมาณ ค.ศ.๑๘๗๗ ทางวัดตระหนักว่าการสงวนรักษาหนังใหญ่ไว้เป็นภารกิจที่สำคัญของทางวัด การฟื้นฟูหนังใหญ่วัดขนอนเริ่มต้นในปี ๒๕๓๒ โดยมีเจ้าอาวาสวัดขนอน พระครูพิทักษ์ศิลปาคม เป็นผู้นำและมีชุมชนโดยรอบวัด นักวิชาการ

หน่วยงานราชการและภาคเอกชนให้การสนับสนุน โดยมีเป้าหมายให้หนังสือกลับมาเป็นที่รู้จักในสังคม มีการแสดงอย่างต่อเนื่องและมีการสืบทอดต่อไป กระบวนการฟื้นฟูหนังสือจึงเกิดขึ้นเพื่อ

- (๑) สงวนรักษาหนังสือโบราณเพื่อเป็นฐานข้อมูลในการเรียนรู้งานช่างฝีมือดั้งเดิม
- (๒) สืบทอดองค์ความรู้ด้านการขีดหนังสือ พากย์หนังสือ ตอกปรุลายหนังสือ และดนตรีไทย
- (๓) เผยแพร่หนังสือและส่งเสริมให้มีบทบาทต่อการพัฒนาที่ยั่งยืนของชุมชน

โดยมีการดำเนินมาตรการต่างๆ ดังนี้

- (๑) สำรวจและจัดทำทะเบียนหนังสือโบราณ จัดพิมพ์เป็นหนังสือ “หนังสือวัดขนอน”
- (๒) จัดตั้งพิพิธภัณฑ์ เพื่อจัดเก็บและจัดแสดงหนังสือโบราณในปี ค.ศ.๑๙๙๙ และจัดสร้างห้องชุดใหม่เพื่อใช้

ทำการแสดง โดยการทำงานร่วมกับหลายหน่วยงาน เช่น กรมศิลปากร

(๓) การสืบทอดการแสดง มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการแสดงให้กระชับเหมาะสมกับยุคสมัย มีการฝึกหัดการแสดง การพากย์ การเล่นดนตรีไทย การตอกปรุลายหนังสือให้กับเยาวชนในชุมชน โดยปราชญ์พื้นบ้านของชุมชนจัดทำหลักสูตรในโรงเรียนท้องถิ่น และวิจัยร่วมกับนักวิชาการ

(๔) เผยแพร่หนังสือ ด้วยการจัดการแสดงสาธิตทุกวันเสาร์-อาทิตย์ และรับงานแสดงที่มีผู้มาว่าจ้างทำให้หนังสือเป็นที่รู้จักในวงกว้าง

(๕) สร้างเครือข่ายความร่วมมือ ทั้งด้านการวิจัยและการจัดแสดง เพื่อยกระดับมาตรฐานการแสดงให้เหมาะสมกับสังคมปัจจุบัน

คณะหนังสือวัดขนอน ดำเนินการในระดับชาติโดยการทำงานร่วมกับปราชญ์พื้นบ้าน ชุมชนโดยรอบ วัดโรงเรียน ในการฝึกหัดนักแสดงและนักดนตรีรุ่นใหม่ รวมทั้งการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ วัดขนอนยังได้รับความร่วมมือจากหน่วยงานราชการท้องถิ่น เช่น จังหวัดราชบุรี วัฒนธรรมจังหวัดราชบุรี องค์การบริหารส่วนตำบลในการจัดกิจกรรม เช่น การจัดเทศกาลหนังสือ การสาธิตการตอกปรุลายหนังสือ และความร่วมมือกับหน่วยงานราชการ เช่น กรมส่งเสริมวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร และนักวิชาการ ในการจัดทำพิพิธภัณฑ์ การวิจัยการจัดกิจกรรมพัฒนาองค์ความรู้และแลกเปลี่ยนประสบการณ์ระหว่างคณะหนังสือในประเทศไทย การฟื้นฟูหนังสือวัดขนอนที่เริ่มต้นเมื่อ ๒๕๓๒ ได้นำมาซึ่งความตื่นตัวของภาครัฐในการอนุรักษ์หนังสือชุดพระนครไหวใน ๒๕๓๘ ซึ่งเป็นหนังสือที่เชื่อว่าสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๒ คณะหนังสือวัดขนอนเป็นตัวอย่างในการฟื้นฟูหนังสือคณะอื่นในประเทศ เช่น คณะหนังสือวัดบ้านดอน จังหวัดระยอง และหนังสือวัดสว่างอารมณ์ จังหวัดสิงห์บุรี และวัดขนอนยังได้มีการทำงานร่วมกับเครือข่ายศิลปะการแสดงในประเทศอีกกว่า ๑๐ กลุ่ม ในระดับนานาชาติ หนังสือวัดขนอนได้ร่วมเผยแพร่หนังสือหลายครั้ง ทั้งในเอเชีย ยุโรป และอเมริกา ในด้านการฟื้นฟู คณะหนังสือวัดขนอน ได้มีความร่วมมือกับคณะหนังสือวัดโบ ประเทศกัมพูชา โดยเชิญมาร่วมทำการแสดง และเสวนาแลกเปลี่ยนประสบการณ์ในการสงวนรักษาหนังสือเมื่อปี ๒๕๕๘ และ ๒๕๖๖ ตลอดระยะเวลาของโครงการฟื้นฟูในช่วงตั้งแต่ปี ๒๕๓๒ ถึงปัจจุบันมีการประเมินผลการดำเนินการและการแก้ปัญหาอุปสรรคอยู่หลายครั้ง มีการประเมินผลที่สำคัญ ดังนี้

(๑) หนังสือวัดขนอนได้รับการถ่ายทอดสู่คนรุ่นใหม่อย่างยั่งยืน ตั้งแต่ ค.ศ.๑๙๘๙ มีเด็กและเยาวชนในชุมชนนับร้อยคนเข้ามาฝึกหัดการขีดหนังสือ ดนตรี จากปราชญ์พื้นบ้าน ในช่วงที่ทำการแสดงสามารถสร้างรายได้เพียงพอต่อการดำรงชีวิตทำให้สามารถให้เวลากับการฝึกซ้อมและการแสดงได้

(๒) การเผยแพร่หนังสือสู่สังคม ก่อนปี ๒๕๓๒ หนังสือได้หายไปจากสังคมไทย ไม่เป็นที่รู้จัก แต่ปัจจุบันหนังสือได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกในระดับชาติ มีการแสดงหนังสือไม่ต่ำกว่า ๒๕๐ ครั้ง/ปี และมี

จำนวนผู้เข้าชมการแสดงและศึกษามรดกหนังใหญ่ทั้งชาวไทยและต่างชาติไม่ต่ำกว่า ๓๐,๐๐๐ คน/ปี และมีการจัดเทศกาลหนังใหญ่ร่วมกับหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องทุกปี

(๓) การอนุรักษ์หนังใหญ่โบราณกว่า ๓๐๐ ตัว ได้จัดสร้างพิพิธภัณฑ์เป็นอาคารเรือนไทยจัดแสดงหนังใหญ่โบราณจำนวน ๖๐ ตัว เปิดให้เข้าชมโดยไม่เสียค่าใช้จ่าย และทำการสร้างหนังชุดใหม่ขึ้นใช้ทำการแสดงใน ค.ศ.๑๙๙๕ จำนวน ๓๑๓ ตัว และมีการสร้างหนังใหญ่ขึ้นทดแทนหนังที่ชำรุดเรื่อยมา

(๔) การสงวนรักษาองค์ประกอบของมรดกวัฒนธรรม ซึ่งบางส่วนได้เคยสูญหายไปได้รับการฟื้นฟูกลับมาครบสมบูรณ์ ทั้งในด้านตัวหนังใหญ่ บทพากย์-บทเจรจา พื้นที่แสดงหนังทั้งแบบกลางแจ้งใช้ไฟจากกะลา และแบบโรงมหรสพ คนเชิดหนัง นายหนัง (ผู้ควบคุมลำดับหนังในการแสดง) คนพากย์ ดนตรีไทยวงปี่พาทย์เครื่องห้า และการประกอบพิธีกรรมไหว้ครู ปัจจุบันสามารถจัดแสดงหนังใหญ่เรื่องราวเกียรติได้จำนวน ๕ ตอน

โครงการฟื้นฟูหนังใหญ่วัดขนอนมีวัดขนอนเป็นผู้ริเริ่มและเป็นผู้ดำเนินการหลักในทุกขั้นตอน การทำงานร่วมกับชุมชนอย่างใกล้ชิดและคนในชุมชนมีความรู้สึกเป็นเจ้าของวัฒนธรรมร่วมกันทำให้ทุกคนเกิดความตระหนักว่าจำเป็นต้องเข้ามาช่วยกันดูแลและสงวนรักษาหนังใหญ่ไม่ให้สูญหายไป เนื่องจากหนังใหญ่เป็นมหรสพที่มีแบบแผนและความเชื่อ เช่น เชื่อว่าหนังมีครู เป็นของสูง การฟื้นฟูหนังใหญ่จึงมีการปรึกษาหารือของพระ ปราชญ์พื้นบ้าน ครูหนัง และคนในชุมชน เพื่อให้การดำเนินการเป็นไปตามจารีตประเพณีที่ทางชุมชนได้สืบทอดมาหลายชั่วอายุคน นอกจากการส่งบุตรหลานมาฝึกหัดเชิดหนังและดนตรีแล้ว คนในชุมชนทั้งเด็กและผู้สูงอายุ ทั้งหญิงและชาย ก็ได้เข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมการฟื้นฟู เช่น การสำรวจจัดทำรายการหนังใหญ่โบราณ (inventory) และการจัดเก็บข้อมูล (documentation) ตัวหนังใหญ่โบราณ การสืบทอด (transmission) การเชิดหนัง การพากย์ การเล่นดนตรี การตอกปรุลายหนัง การดำเนินการที่มีความร่วมมือกับบุคคลภายนอก เช่น การทำวิจัยร่วมกับนักวิชาการ การจัดงานแสดงหนังใหญ่และการสาธิตการตอกปรุหนัง การจัดทำพิพิธภัณฑ์ซึ่งต้องอาศัยความรู้ทางเทคนิค หน่วยงานหรือบุคคลภายนอกจะทำหน้าที่เป็นผู้สนับสนุนเท่านั้น วัดและชุมชนจะร่วมกันออกแบบตัดสินใจรูปแบบ การดำเนินการด้วยตนเอง โดยเฉพาะการสืบทอดหนังใหญ่ให้แก่เด็กและเยาวชนจะใช้ครูที่เป็นปราชญ์พื้นบ้านในชุมชนเท่านั้น กิจกรรมที่มีข้อจำกัดในเรื่องเพศสภาพ เช่น การเชิดหนังจะไม่ถูกถ่ายทอดให้ผู้หญิง ก็เป็นไปตามจารีตประเพณีที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา และคนในชุมชนก็ให้การยอมรับ

ผลจากการฟื้นฟูหนังใหญ่ในช่วงกว่าสามทศวรรษที่ผ่านมา ทำให้หนังใหญ่เป็นที่รู้จักในวงกว้าง การสงวนรักษาองค์ประกอบที่สำคัญของหนังใหญ่เกิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรม หนังใหญ่มีการแสดงอย่างสม่ำเสมอทั้งในรูปแบบของการรับงานแสดงในโอกาสพิเศษต่างๆและการจัดแสดงสาธิตที่วัดขนอนโดยไม่เก็บค่าเข้าชม ด้วยการทำงานร่วมกับผู้เชี่ยวชาญจากภาครัฐและสถานศึกษาทำให้มีการเก็บรักษาหนังโบราณในพิพิธภัณฑ์ตามหลักวิชาการ และชุมชนได้ฟื้นฟูทักษะที่จำเป็น เช่น การสร้างและซ่อมแซมหนัง การตอกปรุลายหนัง การแสดงหนังติดตัวโขน นอกจากนี้ในด้านการบริหารจัดการเพื่อความยั่งยืน ทางวัดขนอนได้สร้างระบบการสืบทอดองค์ความรู้จากปราชญ์พื้นบ้านให้แก่เด็กและเยาวชนด้วยการให้เงินสนับสนุนค่าครองชีพแก่ปราชญ์พื้นบ้านที่เข้าร่วมโครงการ ทำให้แน่ใจได้ว่าคณะหนังใหญ่วัดขนอนสามารถสืบทอดหนังใหญ่ต่อไปได้อย่างมั่นคง